

Володимир Устименко

Соціальна структура національних меншин та їх правовий статус як чинник міжетнічних протиріч та конфліктів

Розкриваються історичні витоки етнічних протиріч, показано наявність конфліктогенного потенціалу в історичному розвитку інонаціонального населення України напередодні та початку Української революції 1917–1921 рр., досліджено підґрунтя та основні вектори етнічних протиріч і конфліктів.

Раскрываются исторические истоки этнических противоречий, показана очевидность конфликтогенного потенциала в историческом развитии инонационального населения Украины накануне и в начале Украинской революции 1917–1921 гг., исследована почва и основные векторы этнических противоречий и конфликтов.

The historical origins of the ethnic conflict uncovers, the presence of the conflict potential is shown in the historical development of multinational population of Ukraine on the eve of the beginning of Ukrainian Revolution 1917–1921, the foundations and the main vectors of ethnic conflict and disagreements had been researched.

Одне з ключових завдань вивчення етнічних конфліктів — з'ясування їхніх причин. Осягнення причинності конфлікту є обов'язковою умовою для розуміння природи, сутності та змісту боротьби, яка виникає між етногрупами або всередині них та між ними і державою. Будучи сама по собі явищем, наслідком якого є етнічний конфлікт, причина розкриває ті відмінності, що розгортаються у протилежності, а потім у протиріччя, вказує на суб'єктів-носіїв протиріч, на цілі сторін конфлікту. Розуміння причин конфлікту — це ключ до розуміння відмінності інтересів сторін конфлікту, їх відношення до предмету боротьби.

Способом виявлення причинних зв'язків етнічного конфлікту є встановлення типологічних особливостей цього конфлікту за предметом боротьби. Ці особливості можна віднаходити в соціально-економічній, політичній або духовній площинах.

При чому, треба брати до уваги, що причина породжує конфлікт лише за певних обставин, коли виявляють себе певні рушії, внаслідок яких протиріччя трансформуються у конфлікт.

Одним з найбільш поширених предметів міжгрупової боротьби є соціальні ресурси, передовсім через їх особливу значущість для фізичного виживання групи та її нормального культурного, етнополітичного й іншого розвитку. Саме у боротьбі за соціальні блага проявляються такі риси групової психології, як егоїзм, небажання зважити на інтереси і потреби інших, надто коли це вимагає відмови від якихось переваг або додаткових перспектив для своїх. Конфліктні ситуації, що виникають у подібних випадках, як і будь-які інші конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії. Така поведінка спричиняє конфлікт під впливом конфліктоутворюючих чинників. Серед них одним з визначальних є залежність між етнічністю та доступом до соціальних благ. Ця залежність особливо помітна і найбільш відчутно впливає на поведінку членів етнічної групи в період значних суспільних трансформацій.

Проте проблема нацменшин, стосунків між ними та корінним населенням, питання їхнього статусу і на початку ХХ ст., і впродовж наступних десятиріч були одними із провідних і складних проблем влаштування українського життя, відродження української державності, розвитку культури в Україні. Поліетнічність населення України — одна із суттєвих особливостей її історії, і своїм корінням, витокami ця особливість сягає давніх часів.

Точні підрахунки питомої ваги українського населення в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, становлять певні труднощі. Базовим джерелом для таких підрахунків на рубежі ХІХ–ХХ ст. є дані загального перепису населення Росії 1897 р. Проте, як відомо, в переписі не було граfi «національність», або «народність». Через це історики змушені спиратися на опосередковані свідчення, користуватися відповідями на запитання про «рідну мову», «релігію» і належність опитуваних до «місцевих уродженців» і «прийшлих». Проте при певних, неминутих за такими підрахунками похибках, встановлюються результати відносної достовірності. Більш конкретні

дані знаходимо щодо кількості українського населення в українських губерніях у щорічних «Статистических ежегодниках России», які видавалися Центральним статистичним комітетом Росії. Згідно з даними «Ежегодника» на 1916 р. у Волинській губернії українці становили 70,1 % населення, Катеринославській — 68,9 %, Київській — 79,7 %, Подільській — 80,9 %, Полтавській — 92,9 %, Харківській — 80,6 %, Херсонській — 53,5 %, Чернігівській — 85,7 %, Таврійській, яка після 1917 р. не повністю увійшла до складу України, — 42,2 %¹. Таким чином в українських губерніях Росії саме українці становили більшість населення. Загалом кількість населення в українських губерніях на 1916 р. дорівнювала 35 470 тис. чол., з яких 9,9 % становили росіяни (біля 3,5 млн.), 13 % належали до нацменшин (близько 5 млн. чол.). До складу останніх зараховані представники національностей, які не належали, звісно, ні до українців, ні до росіян.

Склад нацменшинного населення в Україні в свою чергу має свої особливості. Передусім це його строкатість, поліетнічність. В цілому в Україні на 1 січня 1916 р. за даними «Статистического ежегодника (1918)» мешкало: євреїв — 2 463 тис. чол., німців — 565 тис., поляків — 445 тис., тюрко-татар — 285 тис., молдаван та румун — 755 тис., чехів — 44 тис. Крім того геополітичне становище України, її місце в міжнародних торговельних зв'язках сприяли осіданню тут вихідців з Кавказу, Балкан та інших країн. Це — болгары, білоруси, греки, вірмени, шведи та швейцарці, цигани, караїми, гагаузи, угорці, албанці, словаки, грузини, жителі інших національностей. Кількісно такі меншини могли бути нечисленними, порівнюючи з поляками, німцями, євреями, але в сукупності створювали особливий етнічний колорит в Україні.

Розміщувалися національні меншини в Україні дуже нерівномірно, що створювало специфіку у стосунках з ними на місцевих рівнях. Найбільше нацменшинного населення проживало в Південно-Західному краї (Волинська, Київська, Подільська губернії). Тут їх нараховувалося понад 2,5 млн. чол. Серед них — біля 1,5 млн євреїв, біля 445 тис. поляків, а також біля 850 тис. росіян. У Південно-Східному краї (Катеринославській,

Херсонській, Таврійській губерніях) нацменшинне населення становило 1 274 тис. чол. Серед них було євреїв — 553 тис., тюрко-татар — 288 тис., німців — 278 тис., молдаван та румун — 155 тис., а також найбільша в Україні кількість росіян — 2 млн 360 тис. В Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях мешкала найменша кількість нацменшинного населення в Україні – приблизно 360 тис. чол. Серед них євреїв — 320 тис., німців — 26 тис., поляків — 13 тис. чол.

Підтверджується передусім безперечний факт абсолютного переважання українського населення в губерніях, які історично склалися як саме українські. Порівнювана меншість українського населення в Таврійській губернії пояснюється тим, що за тодішнім адміністративним поділом до складу цієї губернії входив Крим, в якому масово проживали кримські татари, та й тут відносна кількість українців більш як удвоє переважала татарське населення. Відсоток вихідців з російських губерній значним був у Таврійській, Херсонській, Харківській та Катеринославській губерніях. Але й ці губернії за основним складом населення залишалися українськими, навіть тут кількість українського населення у три–п'ять разів переважала населення російське.

Нацменшинне населення перемішувалося з корінним, українським, і цей процес з роками посилювався. Проте зберігалися й райони компактного проживання нацменшинного населення. Крім найчисленніших нацменшин, які мешкали в українських губерніях, — євреїв (проживали здебільшого на Правобережній Україні), поляків (Південно-Західний край) та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Таврія), греки (Північне Приазов'я), болгар, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях)². З посиленням міграційних процесів в міру розвитку капіталістичних відносин формувалися численні й впливові нацменшинні групи, що розселилися по Україні. Частина українців, що проживала в містах, у відсотковому відношенні до всього українського населення в губерніях була меншою, ніж у інших народів. Так, на 1000 українців жило в містах 98 чол., (а по селах — 902), росіян — 371, євреїв — 727,

поляків — 260, німців — 112³. Відсоток українців у містах був вищим там, де він був вищим взагалі в губернії. Найменше українців-городян було у степовій смузі (Херсонщина, Таврія).

Звичайно, знання місця постійного мешкання (в містах чи в сільській місцевості) різних етносів, які проживали в Україні, є важливим для розуміння соціальних умов їхнього розвитку, етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації. Проте для розуміння цих умов багато чого додають і дані про розподіл праці за видами занять у різних народів України⁴. Види зайнятості відображають професійну структуру основних за чисельністю етносів, що мешкали в Україні, значною мірою відбивають їх місце в суспільному устрою, в господарському, політичному, культурному житті суспільства. Класифікація населення за видами зайнятості особливо яскраво відбиває місце кожної нації в суспільному житті, якщо брати дані по окремих націях у зів'язуванні.

Передусім впадає у вічі, що відсоток українців, корінної й основної нації в Україні, у такому найпрестижнішому виді зайнятості, як «особисті доходи й підмоги» (останній включав прибутки людей так званих вільних професій — лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також тих, хто отримував пенсії та інші підмоги), значно поступався відповідним показникам по інших націях. Особливо примітною є найменша від інших етносів частина українців, зайнятих у адміністрації, що відбивало їхнє політико-правове становище. Натомість частка українців, зайнятих у сільському господарстві, була найвищою, хоча цей показник потребує уточнення з огляду на обставини, про які вже говорилося в зв'язку з даними про фактичне зростання частини міського населення України. Висока ж порівняно частина росіян, зайнятих в адміністрації, збройних силах відбивала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення ключових позицій росіян у політичному житті.

Більша частина польського населення була зайнята у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей крім українців та євреїв. У промисловості й на транспорті поляки — це

передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, але посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема офіцерами.

Найбільшою серед нацменшин своєрідністю професійної структури відзначалися євреї. За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії мешкало 2 644488 євреїв, що становило 8 % загальної кількості населення⁵. За своєю чисельністю євреї в українських губерніях Російської імперії посідали третє місце — після українців — 20 млн 600 тис. та росіян — 2 млн 85 тис. Серед єврейського населення найвищим був відсоток служителів культу, найнижчий - зайнятих у сільському господарстві. Окремого розгляду потребує надзвичайно високий показник зайнятих у промисловості. Серед цієї групи єврейського населення були й підприємці, часом дуже заможні, й промислові робітники. Але абсолютно переважали в цій групі ремісники: кравці й шевці.

Значне місце займали євреї в торговельному житті України. Ця група єврейського населення була дуже неоднорідною в майновому відношенні. Поряд із заможними купцями (купці першої і другої гільдії мали право оселятися скрізь за своїм бажанням) основну масу торговців становили дрібні крамарі, які мали мізерний прибуток (особливо в сільській місцевості) і якими були «перевантажені» містечка «смуги осілости». Євреї отримали право орендувати землю. За їх рахунок, включаючи й службовців та робітників, дещо зростала частина єврейського населення, зайнята в сільському господарстві, хоча ця частина залишалася порівняно невеликою. До неї примикала досить значна група зайнятих на транспорті — переважно сільських та містечкових візників. Не набуло поширення й утворення на орендованій землі єврейських сільськогосподарських колоній. На поч. ХХ ст. в землеробських колоніях в «смузі осілости» (на Херсонщині, Катеринославщині) мешкало лише 13 тис. єврейських родин⁶.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у Волинській та найбільш компактно у Таврійській і Херсонській губерніях⁷. Німецькі колоністи суттєво вплинули на господарське життя Південної України. Найбільше цей вплив був відчутний у Херсонській і Таврійській губерніях.

Основними професійними групами серед німців були зайняті в сільському господарстві й у промисловості. Перші — значною мірою колоністи, тобто жителі компактних поселень і в цілому досить заможні (лише на Волині колоністам належало 700 тис. десятин землі)⁸. Другі — підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники.

Перемога революції у лютому 1917 року в Петрограді відкрила широкі можливості для вирішення національного питання як в Росії, так і в Україні. Саме Центральна Рада і її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики.

Голова Центральної Ради прекрасно знав, яким полінаціональним в силу багатьох причин виявився склад населення України і відразу застерігав, що українці з величезною повагою будуть завжди ставитись до представників будь-якої національності: «З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями»⁹.

В цей період М.Грушевський запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочином». Він щиро прагнув національного миру й злагоди. Це проявилось вже на виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли

він запропонував власну й нерівну систему представництва, тільки не за соціальною, як потім майже до свого кінця робили більшовики, а за національною ознакою: один представник від «кожних десяти організованих в якійсь організації українців» або ж один представник від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини. В статті «На всеукраїнський з'їзд» Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав українців і неукраїнців «всіх областей, країв..., що стоять на українській політичній платформі»¹⁰ взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань.

Звертаючись до українського народу, Грушевський в статті «Народам України» зазначив: «Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено. Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять повний національний мінімум»¹¹.

В проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітися з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Деяко пізніше вони були конкретизовані у I Універсалі Центральної Ради. «В городах і тих місцях, — зазначалось в ньому, — де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих

національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»¹².

Провідники українського руху, реалізуючи ідею національного самовизначення, розуміли вплив неукраїнського населення на розвиток української революції, тому усіляко прагнули до максимального порозуміння з національними меншинами. Особливо велику увагу в цьому контексті вони приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального потенціалу. При чому більшість населення в них становили неукраїнці. Зрозуміло, питома вага представників національних меншин у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати їхні інтереси було б великою помилкою.

11 липня 1917 р. представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з представниками національних меншин виведе Україну на шлях розквіту і національної злагоди. Позитивну оцінку дав і В. Винниченко: «Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла...»¹³.

Складалося враження, що неукраїнська сторона у своєму ставленні до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, який напередодні конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив, що останній вдалося попри сподівання багатьох повернути на свою сторону представників національних меншин. «Треба було бути сліпим, — говорив він, — щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з цим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було в початках революції»¹⁴. Однак

наступні події показали, що бажане не стало дійсним. Національні представництва поводитися стосовно УЦР нетолерантно.

Що ж стосується поповнення і реорганізації українського уряду, то ще 15 липня 1917 р. на засіданні Малої ради було заслухано доповідь комісії в справі реорганізації Генерального секретаріату. Згідно з її проектом постанови секретарство міжнаціональних справ перейменовувалося на «Секретаріат охорони прав національних меншостей». Генеральним секретарем його пропонувалась кандидатура О. Шульгіна, а його заступниками — М. Міцкевича та М. Зільберфарба. Проте в прийняттю наступного дня Малою радою «Статуті Генерального Секретаріату» це секретарство визначалось, як «секретарство національних справ»¹⁵.

Політика Генерального секретаріату щодо національних меншин була чітко вказана у його Декларації від 29 вересня. В ній, зокрема, зазначалось: «Генеральний Секретаріат, обстоючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя... Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин»¹⁶.

22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив проект реорганізації генерального секретарства міжнаціональних справ і передав його на розгляд УЦР. Проект значно розширював функції цього відомства. Тепер на новий орган, який очолив О. Шульгін, було покладено завдання «міжнародних зносин», «охорони інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки», «тимчасового загального улаштування і міжнаціональних непорозумінь в межах Української Народної Республіки». На основі ж колишнього генерального секретарства міжнаціональних справ було сформовано три

нових — у справах великоруських (Д. Одинець), єврейських (М. Зільберфарб) та польських (М. Міцкевич)

Що ж стосується росіян як представників національної меншини — то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося з зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

В Україні у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим. Так, скажімо, у 1917 р. в Києві з 467.400 душ населення українці становили 76.600 чоловік, євреї — 87.200, всі інші національності — 72.200, а росіяни — 231.400 чоловік¹⁷. Така тенденція спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу та інших промислових центрах.

З іншого ж боку — за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських партій та організацій була делегована до Центральної Ради. «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, — писав Д. Дорошенко, — виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»¹⁸. Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, а іноді і упереджено ставилися до проблем національно державного будівництва, національних меншин.

Зважаючи на те, що росіяни в Україні не проживали компактно — їх політична активність і організованість виявилися діаметрально протилежними між собою, а також суттєво відрізнялися від політичних поглядів і уподобань інших етнічних груп в країні. Причина тут, очевидно, полягає в багатомісячному культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю, а свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, переважно кадетського спрямування.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Відбувалися процеси творення нових держав. У яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України — українців та росіян, а і характером політичної боротьби, що розгорнулась на початку 1917 — початку 1918 років. Така зміна статусу була болюче сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття «меншина» вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Цей факт, а також те, що значна частина населення — як українців, так і представників інших етнічних груп — була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації «російської карти» в тогочасному політичному житті України. Причина тут, очевидно, полягає в багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, вони сприймали себе національною більшістю.

Ще однією особливістю, яка стосувалася російської інонаціональної групи, було те, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б мешкала окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо, як німці, частково євреї і поляки, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян. Наприклад: Харків — (25,92 % — українці; 63,17 % — росіяни), Катеринослав — (15,76 % — українці; 41,78 % — росіяни), Херсон — (19,62 % — українці; 41,21 % — росіяни), Одеса — (9,39 % — українці; 49,09 % — росіяни), Миколаїв — (8,46 % — українці; 66,33 % — росіяни), Луганськ — (19,12 % — українці; 68,16 % — росіяни).

З цієї позиції російські політичні партії провадили активну агітаційну роботу серед населення. Показовою щодо цього була Катеринославська губернія. Недарма на одному з засідань Центральної Ради зазначалось, що «там сильні російські соціалістичні організації, котрі... користуючись у населення довір'ям як соціалісти, псують роботу». Тут весною-влітку 1917 р. російські есери та кадети провели широкомасштабну пропагандистську кампанію серед інтелігенції і особливо серед селян. Це дало свої результати. Губернський селянський з'їзд, що відбувся у червні, відхилив резолюцію про підтримку Центральної Ради в її домаганнях національно-територіальної автономії. Таку ж позицію зайняв і Катеринославський повітовий з'їзд вчителів¹⁹. Подібна ситуація була і в Одесі. Тут активно діяв обласний комітет.

З цього приводу М. Грушевський вважав за необхідне «...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ...Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою» — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити «з великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної»²⁰.

Окремо слід зупинитися на діяльності російських націоналістичних організацій. Революція 1917 р. значно змінила політичну карту не тільки Російської імперії, а і України. Започатковані ще зразу ж після революції 1905–1907 рр., напередодні 1917 року починають активну діяльність в Україні «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Всероссийский национальный союз».

З утвердженням нової влади в політичному житті України, з посиленням її проросійського внутрішньополітичного курсу, у Києві починають активізувати свою діяльність російські

націоналістичні організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь», «Русский народный союз имени Михаила Архангела».

Взагалі, потрібно сказати, що Київ був одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму. Тут активно працював клуб російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей «русского национального самосознания», об'єднання людей, які стоять на платформі «національно русской государственности». В статуті було задекларовано кілька основних принципів: «русскому народу» як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край (тобто Україна) визнавався споконвічно російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише «южнорусская ветвь единого русского народа». Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним²¹.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів склали домовласники. Аналогічні київському клуби виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

Спільним для них було, по-перше — бажання зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах; по-друге — об'єднати всіх росіян, які проживають на окраїнах імперії. Методи досягнення цих цілей були від найрадикальніших («Союз русского народа») до більш виважених (товариство «Русь»).

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні «Союз русского народа». Його

осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації «Союз российских рабочих». Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов'янську — біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перерахованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусифікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. Ці заходи намагалися здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. В умовах бездержавності, національного пригноб-

лення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувалось розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Політичне середовище поляків напередодні революції не було однорідним. В ньому впродовж більш або менш тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку — від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій — ППС та СДПІЛ (остання стояла на більш радикальних позиціях).

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Зразу ж після лютневих подій у Петрограді газета «Нова рада» опублікувала привітання Центральній Раді, яке надійшло від Польського виконавчого комітету. В привітанні висловлювалась думка про необхідність порозуміння українців і поляків як двох рівних і близьких народів, «яких тісно пов'язала історія»²². Про підтримку національно-визвольних змагань українського народу лідерами польських організацій на Україні засвідчують їх виступи та привітання на адресу Центральної Ради, Всеукраїнського національного конгресу.

Керівники польського руху на Україні, вболіваючи за відродження Польської держави, солідаризувалися з українським визвольним рухом, вбачали у ньому могутній фактор повалення централізованої Російської імперії. Про підтримку вільного вибору українського народу заявив представник Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні І. Волошиновський, виступаючи на Всеукраїнському національному конгресі²³.

Залучення поляків, їх організацій до участі у представницьких та виконавчих структурах влади, стало важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний та державотворчий процес в Україні. У засіданні Малої ради вперше представники польської національної меншини взяли участь 11 липня 1917 р. До листопада 1917 р. в ній працювали В. Рудницький (ПДЦ), В. Матушевський (ППС-лівіця), а пізні-

ше Почентовський (ПДЦ) і Корсак (ППС-лівиця). З принципових питань, що зачіпали інтереси поляків, вони досить часто ставали в опозицію до рішень Малої ради. Так було при обговоренні питань організації польської армії, тимчасових правил допомоги переселенцям та земельного закону. Однак сам факт участі представників польських організацій у діяльності Центральної Ради, підтримка українського руху в головному — державотворчому процесі відіграв позитивну роль.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо — основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців, застосовувалося чинним законодавством для більш ніж 5-мільйонної нації (в кордонах Росії). Євреям дозволялося жити, крім губерній Царства Польського, в губерніях Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській (крім Києва), Ковенській, Мінській, Могильовській, Подільській, Полтавській, Таврійській (крім Севастополя та Ялти), Херсонській, Чернігівській, які становили саме «смугу осілості»²⁴. Найсильніше «смуга осілості» позначилася в Україні, адже з 15 губерній, які її складала — 9 були українськими. На наш погляд, «смуга осілості» у тому вигляді, в якому вона існувала на початок ХХ ст., мала вигляд особливого гетто для євреїв, які були скупчені в містах та містечках.

Але це не йшло в жодне порівняння з наслідками погромів. Тут слід зазначити, що українська державність викликала люту і ненависть повалених самодержавних, імперських структур. Противники національного і соціального визволення українського народу всіма засобами намагалися дискредитувати її. Юдофо-

бія, єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю. Антисемітська агітація в Україні почалася майже з початком другої російської революції. Активними її провідниками стали, як зазначалося вище, стовпи російського самодержавства такі як «Союз русского народа», «Союз Архангела Михаила», «Союз двухглавого орла» тощо. У Києві російські монархісти поширювали антисемітські прокламації. Антиєврейські акції підбурювані монархістами, прокотилися майже по всій Україні. Вони принесли багато горя єврейським родинам.

Характерно при цьому, що всі наслідки трагедії євреїв в Україні вороги української державності приписували Центральній Раді. 18 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату була ухвалена розроблена віце-секретарством відозва Генерального секретарства міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України», яка закликала населення України до боротьби з єврейськими погромами. В ній зазначалось: «Злочинні агітатори, користуючись темрявою народу, хотять розпалити почуття національної ненависті, яке умілою рукою сіяли слуги царського ладу. І Генеральний секретаріат, що має карати злочинців-грабіжників, не може сам запобігти цьому лихові, коли всі свідомі українці, в першу чергу, а разом і досвідчені громадяни з інших національностей України не будуть одностайно боротися з погромами...»²⁵.

Інколи віце-секретар з єврейських справ був просто зобов'язаний захищати особисті права євреїв. Так, наприклад, коли у зв'язку з воєнним станом, запровадженням у Києві на початку 1918 р. був виданий наказ, згідно з яким всі незареєстровані до 1 січня 1915 р. мешканці міста мали залишити Київ. Насамперед цей наказ зачіпав права євреїв, переважна більшість з яких з об'єктивних причин (існування смуги осідлості — *авт.*) не була зареєстрована. Лише завдяки втручання М. Зільберфарба вдалося припинити дію цього наказу.

Період Української революції залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій, які прокотились по всій Україні. Будучи селянами за укладом життя та досягнувши

протягом попередніх десятиліть високого рівня життєзабезпеченості, вони, на відміну від інших етносів, були налаштовані менш радикально в соціальному плані, у крайньому випадку, виступаючи за обов'язковий переділ землі і сільськогосподарського реманенту, а тому не могли бути ні ініціаторами, ні активними учасниками соціалізаторських процесів в аграрній сфері. Більшість була за те, щоб залишити все так, як є, що, у свою чергу, не влаштовувало значну частину українського селянства. Така полярність у політичних орієнтирах привела до збройного протистояння німців з українськими повстанцями. Були випадки, коли руйнувались німецькі села, господарства, реквізувалось продовольство. Разом з тим окремі колоністи брали участь в українському повстанському русі, зокрема серед командирів формувань Н. Махно були німці Вільгельм, Клейн, Клерфмен, Фітц²⁶.

Єдиною політичною силою, до якої більшість німців поставились нелояльно (а то й вороже!), були більшовики. Саме їх тимчасове правління в 1919 р. на Півдні України спровокувало збройні виступи. Тут і співпали погляди німців та українських селян на причини необхідності спротиву радянському режиму. 26 липня — 20 серпня 1919 р. прокотились хвилі виступів німців Одеського, Тираспільського, Вознесенського повітів Херсонської губернії. Приводом конфліктів послужило обмеження виборчих прав німецького населення під час виборів до сільських і повітових рад, які проводились більшовиками з метою створення адміністративних інструментів для реалізації політики воєнного комунізму. Крім того, загони комуністичної групи «Спартак» розпочали безчинства, обшуки, пограбування в будинках у колонії Гросслібенталь. Колоністи перебили мародерів. Повстання очолив І. Лаурер. Загін з 300 чоловік розгромив направлений радянським урядом бронепоезд. Згодом більшовицькі війська прорвали оборону і знищили лише в колонії Карлсруе 85 повсталих колоністів.

Таким чином, трансформації, що відбувалися у становищі німецького населення України в період революції мали свою специфіку. Нові державні структури не виявляли особливої

прихильності до німецької спільноти, хоча її представництво в органах влади, як і інших нацменшин, забезпечувалося. Найбільшу симпатію до німецької меншини виявив за цей час уряд П. Скоропадського. Значною мірою це пояснювалося тим, що останній прийшов до влади за активного сприяння німецьких військ, які знаходилися тоді в Україні.

Наведені вище напрями національної політики Центральної Ради відповідним чином відбилися не тільки в її організаційних й правових формах, що втілювалося, зокрема, у створенні народних міністерств у справах «великоросів», євреїв і поляків, а також у деяких законодавчих актах і найперше в підписаному 9 січня 1918 р. «Законі про національно-персональну автономію». На засіданні Малої ради, де відбувалася ця історична подія, головуєчий М. Грушевський висловив задоволення з того, що Центральна Рада в надзвичайно складних політичних умовах видала цей документ.

11 січня 1918 р. було підписано IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи, оголошені раніше, і заявляла, що в «самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»²⁷. Однак основна проблема полягала у самому принципі, відповідно якого розроблявся закон. Як зазначив Д. Дорошенко, з усіх «запланованих» національних меншин тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів. А найбільш складною виявилася ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе за національну меншість. У результаті, робить підсумок Д. Дорошенко, «Закон про національно-персональну автономію», що ним так пишалися лідери Центральної Ради, вважаючи його зразком того, як треба будувати міжнаціональні відносини, в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити - з боку національних меншостей»²⁸.

Однак, у житті все виявилось набагато складнішим, а ідилічні картини міжнаціональних взаємин, котрі хотіла бачити перед собою Центральна Рада, як виявилось, не мали жодних шансів у тодішньому розколотому суспільстві. У фондах

ЦДАВО України зберігається, наприклад, маса документів з палкими привітаннями Центральній Раді й позитивними відгуками на її діяльність у вирішенні національного питання. Водночас можна навести не меншу кількість матеріалів, які переконливо свідчать про протилежне.

¹ Материали к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист. — 1919. — № 1. — С. 39.

² *Кубійович В.* Атлас. — Карта, «Народи України».

³ Там само.

⁴ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 70.

⁵ *Фальборку Г., Чарналуцкий В.* Национальное собрание. — СПб., б/р.

⁶ *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 26.

⁷ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 442. — Оп. 497. — Спр. 642. — Арк. 15-16.

⁸ *Кулініч І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. ХУІІІ ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 24.

⁹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. — К., 1992. — С.69.

¹⁰ Нова рада. — 1917. — 29 березня.

¹¹ Нова Рада. — 1917. — 1 квітня.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 104-105.

¹³ *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Ч. 1. — С. 297.

¹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 175.

¹⁵ Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 18. — Листопад.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 326.

¹⁷ Короткі підсумки перепису населення України. — Харків, 1928. — С. 2.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 271.

¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 129; Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15/16. — Вересень.

²⁰ *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1994. — С. 41.

²¹ Устав клубу русских националистов в Киеве. — К., 1908. — С. 1–2.

²² Нова Рада. — 1917. — 30 березня.

²³ Українська Центральна рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 62—63.

²⁴ *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. — СПб., 1911. — С. 153.

²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 354.

²⁶ *Архирейский Д.В., Ченцов В.В.* Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики // Вопросы германской истории. Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 2001. — С. 7.

²⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 104.

²⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Т. 1. — С. 270.